

Utrechtse klokken voor en na de Reformatie

René de Kam met dank aan Frans Kipp

De Reformatie heeft grote invloed gehad op het luiden van de Utrechtse klokken, en dan met name op de gewijde kerkklokken die na 1580 veel minder te horen zijn geweest dan eerder. Toch waren ook in de protestantse stad nog veel klokken. Naast de overgebleven kerkklokken waren dat de vele tijd klokken en de stedelijke klokken als de Banklok en de Raadsklok. Ook verluchtigden de vele melodietjes van de verschillende nieuwe beiaarden het stadse leven van na 1580. Soms brachten de klokken droefenis, want ook in de protestantse stad werden de klokken geluid als er iemand overleden was of begraven werd.

Oproep tot de eredienst

Het middeleeuwse Utrecht was met zijn vele kerken en kapellen een klokrijke stad. Veel van deze klokken waren niet alleen op zondagmorgen te horen, maar elke dag en soms zelfs meerdere keren per dag. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat vermengde het klokgeluid zich met de andere geluiden van de stad. Het hoorde bij de stad en was misschien zelfs wel het meest overheersende geluid omdat motorische en andere zware geluiden nog niet bestonden.

Het geluid had allerlei belangrijke functies. Zo riep het de geestelijkheid zesmaal per dag op tot de canonieke uren, de burgerij tot de hoogmis en de devoties als het lof en het angelus. Het gaf een accent aan de talloze processies, de ritens rond overlijden en begrafenis en aan bijzondere kerkelijke plechtigheden, waarbij het tevens het kerkelijk gezag symboliseerde. De aanwezigheid van grote en kleinere klokken in de torens maakte het mogelijk het luiden af te stemmen op de gelegenheid. Op gewone zondagen bleef dit

bescheiden, maar op hoogfeesten als Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Allerheiligen klonk het zwaarste geluid, dat ook langer duurde. Ook bij overluidingen werd het geluid afgestemd op rang en stand van de overledene. Naast hun rol als gebedsklok konden zij ook dienen om momenten in het dagritme te markeren. Zo kondigden het avond- en morgenluiden bij de parochiekerken en de kapittelkerken het begin en eind aan van de nachtrust en bij de laatste ook het sluiten van de immuniteiten. Verreweg de meeste klokken waren gewijde kerkklokken. Zij lieten hun stem horen door luiden of kleppen, en als bijzondere vorm ook door beieren voor en zelfs tijdens de mis en bij bijzondere gelegenheden. Rond het midden van de zestiende eeuw waren er ongeveer 175 gewijde klokken in de stad aanwezig. De kloosters en kapellen hadden er gewoonlijk niet meer dan één of twee, maar de abdijen en de kapittelkerken veel meer. Zo hadden de Maria- en Oudmunsterkerk elk acht klokken, de Pieterskerk negen en de Janskerk elf. De Domkerk stak daar als belangrijkste kerk

Het klokgeluid van de vele kerken en kapellen vormde een wezenlijk onderdeel van de geluiden van de middeleeuwse stad. Op deze 3D-reconstructie van omstreeks 1441 zijn onder meer de Domtoren, de kerktorens van Oudmunster, die van de Paulusabdij, de Buurtoren en de vieringstoren van de kerk van het Duitse Huis te zien, die allemaal waren uitgerust met een of meerdere luidklokken. (Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht)

in de stad ver boven uit met maar liefst drieëntwintig klokken. Bij de parochiekerken lag het aantal tussen de vijf en acht.

Door de stijgende welvaart in de veertiende en vijftiende eeuw werden er meer en grotere klokken aangeschaft waar bovendien hogere kwaliteitseisen aan werden gesteld. De kunst van het klokkengieten bloeide in die tijd. De Domtoren kreeg in 1505 een uitzonderlijk zwaar geluid van dertien opeenvolgende tonen, gegoten door Geert van Wou. Het was daarmee de eerste klokkenreeks in Utrecht die werkelijk als muzikale eenheid kon gelden. Na de Reformatie werden veel kerken gesloten en de veel soberder liturgie vroeg om veel minder klokgeluid dan voorheen. Ook de vele processies en andere ceremoniële bijeenkomsten die door klokgeluid werden begeleid, verdwenen of verminderden. Veel overbodig geworden klokken werden omgesmolten tot geschut of te gelde gemaakt. Hun stem ging daarmee voorgoed verloren.

Van luid- naar speelklokken

Tegenover de teloorgang van de vele gewijde kerkklokken stond de opkomst van de beiaardkunst, waardoor aan die kant het klokkenbezit na de Reformatie weer toenam. De samenwerkingen tussen stadsbeiaardier Jacob van Eyck en zijn opvolger Johan Dix met de gebroeders François en Pieter Hemony speelde in de zeventiende eeuw een belangrijke rol in de toename van beiaardklokken. Maar liefst drie Utrechtse torens werden uitgerust met een nieuwe beiaard van deze beroemde gebroeders, die ware meesters waren in het gieten. De eerste daarvan was de Jacobikerkerk waar in 1652 een beiaard werd geïnstalleerd. Vier jaar later kreeg ook de Nicolaaskerk er een, die onder leiding van Johan Dix werd ingericht en in maart 1657 werd gekeurd. Het was ook Dix die omstreeks 1662 een stuk schreef waarin hij het toenmalige stadsbestuur aangaf hoe zij het uurwerk en de klokken op de Domtoren zo zouden kunnen verbeteren

Al vóór 1494 had het kartuizerklooster bij de huidige Marnixlaan een voorslag met automatisch speelwerk. Dat speelwerk en de bijbehorende klokken werden kort na de Reformatie overgebracht naar het Utrechtse stadhuis, waar speciaal voor dit doel een nieuw klokkentorentje was gebouwd. J. Versteegh tekende omstreeks 1750 nog wel de wijzerplaten en het torentje al was het uurwerk met speelwerk sinds het einde van de zeventiende eeuw buiten werking gesteld. (Het Utrechts Archief)

dat er geen 'beter en frayer' voorbeeld in de Republiek te vinden zou zijn. De stad had daar wel oren naar en begin 1663 werden de contracten getekend. De nieuwe klokken werden het jaar daarop door Hemony gegoten, maar het zou nog tot augustus 1670 duren voordat het nieuwe speelwerk en de klokken daadwerkelijk geïnstalleerd waren en gekeurd konden worden. Dat kwam vooral doordat Jurriaan Sprakel maar niet over de brug kwam met zijn speeltrommel en de bijbehorende hamers en mechanieken. Met zijn overlijden in februari 1669 leek het zelfs even onzeker

of het werk überhaupt af zou komen. Maar toen de Utrechtse Domheren kort daarop een bezoek brachten aan de weduwe van Sprakel in Zutphen bleek de trommel vrijwel gereed. Zijn neef Willem Sprakel maakte het werk af en plaatste de trommel in de Domtoren. Dat was nog maar net op tijd, want zou het langer hebben geduurd, dan is het maar de vraag of het ooit was afgekomen. De Franse bezetting in het Rampjaar 1672 bracht de stad namelijk op de rand van de financiële afgrond en na de daaropvolgende storm van 1674 moesten alle zeilen worden bijgezet om

De hoge spits van de Jacobikerk, hier op een tekening van Herman Saftleven uit omstreeks 1660, zou de storm van 1674 niet overleven. Samen met de spits ging ook de beiaard van Hemony-klokken verloren. (Het Utrechts Archief)

de stad er weer bovenop te krijgen. Tijd en geld voor het afmaken van een 'luxartikel' als een carillon zal er voorlopig niet meer zijn geweest.

Wonder boven wonder overleefde de Domtoren de storm zonder noemenswaardige schade en daardoor bleven wel de nieuwe klokken gespaard. Veel andere klokken in de stad gingen echter verloren, waaronder de Hemony-beiaard op de Jacobitoren. Naast de Reformatie zelf, bracht dus ook de stormramp van 1674 een sterke teruggang en versoering van het klokgeluid in de stad. Aan het eind van de zeventiende eeuw waren er nog maar twee beiaarden en twintig luidklokken over.

Stadsklokken

Naast de kerkklokken hadden de niet-gewijde stadsklokken een heel eigen plaats in de stedelijke samenleving van vóór de Reformatie. Zij hingen in de Buurtoren in een eigen klokkenstoel boven de kerkklokken. Met hun luiden onderstreepten zij het gezag van het stadsbestuur. De indrukwekkende Banklok riep aanvankelijk de burgerij op om deel te nemen aan de besluitvorming, later luidde hij alleen nog ter bekrachtiging van reeds genomen besluiten of vonnissen. Zijn roepende stem leefde daarnaast voort in zijn functies als brandklok, stormklok en alarmklok bij naderend gevaar. De kleinere

Torens

De zuidelijke toren van de Nicolaaskerk kreeg in 1582, dus twee jaar na de Reformatie, een nieuw uurwerk met speelwerk. In 1657 kreeg het een beiaard met klokken van Hemony. (Het Utrechts Archief)

Raadsklok diende tevens als waakklok en poortklok. Zijn luiden 's avonds en 's morgens markeerde de nachtwoak met de daaraan verbonden bepalingen en gaf het sluiten en openen van de stadspoorten aan. Voor de rol van de stadsklokken had de Reformatie geen gevolgen.

Dat gold ook voor de klokken die met uurwerken verbonden waren en die dienden als openbare tijdsaanwijzing. In de loop van de veertiende eeuw deden uurwerken hun intrede op de torens van verschillende Utrechtse kerken. Om de uurslag – en later ook de halfsuur- en kwartierslag – aan te kondigen ontstond de zogenaamde voorslag. De Domtoren kreeg in 1479 een voorslag met zes door Geert van Wou gegoten kleine klokken, die aangedreven werd door een speeltrommel en voorafgaand aan de uurslag een eenvoudige melodie liet horen. Uit de voorslag en het beieren kwam in de zestiende eeuw de beiaard of carillon voort, waarin het handspel met een klavier en het automatisch spel met een speeltrommel werden verenigd. De ontwikkeling tot stedelijk openbaar muziekinstrument bereikte in de zeventiende eeuw zijn hoogtepunt, waarna de

oude traditie van het beieren op luidklokken geleidelijk verdween. Lange tijd leefde in het klokkenspel nog een kerkelijke rol of traditie door. In diverse instructies voor beiaardiers staat uitdrukkelijk dat zij op zondag en soms ook op andere dagen alleen psalmen mochten spelen en zelfs de uarmelodie op de Domtoren was traditiegetrouw tot ver in de twintigste eeuw altijd een psalm.

Overluidingen voor de doden

Klokken hadden – en hebben – van oudsher ook een belangrijke functie bij de riten en sacramenten waarmee het sterven werd begeleid. Het luiden van klokken na het overlijden en tijdens de begrafenis werd 'overluiden' genoemd. In de late middeleeuwen was dit bedoeld als een eerbetoon aan de overledene. Aanvankelijk bleef dit gebruik beperkt tot een kleine kring van aanzienlijken, maar later werd het ook gebruikelijk bij een groeiende groep burgers uit verschillende lagen van de bevolking. Na de Reformatie werd de traditie van het overluiden in een vereenvoudigde vorm voortgezet. Verschillen naar rang en stand, en dus betaling, kwamen

tot uiting in de klokkencombinatie, het 'grote gelui' of het 'tweede gelui', en de tijdsduur dat klokken geluid werden. Dit nam vooral in de zeventiende en begin achttiende eeuw grote vormen aan, waarna het aan het einde van die laatste eeuw verdween. Omdat er voor het overluiden betaald moest worden, hield het Domkapittel een uitvoerige administratie bij. In de rekeningen van de Domfabriek is het terug te vinden onder het hoofd 'Ontfanck vant luyen vande Clocken', waar zorgvuldig werd opgeschreven op welke dag welke persoon, met uitvoerige omschrijving van titels en functies, hoe lang en met welk gelui werd overluid en tegen welke kosten.

In 1666 vonden op de Domtoren maar liefst 52 overluidingen plaats die samen 171 uur duurden.

Uit die administratie blijkt dat in de zeventiende eeuw het kloggelui nog steeds een wezenlijk onderdeel van het stadsgeluid vormde. Zo vonden er bijvoorbeeld tussen 1 oktober 1665 en 1 oktober 1666 tweeënvijftig overluidingen plaats, waarvan zesendertig met het 'grote gelui' en zestien met het 'tweede gelui'. Daarvan werd er tien keer een uur geluid, vierenvijftig keer twee uur, elf keer drie, twee keer vier en twee keer zes uur. Bij drie, vier en zes uur werden er wel enkele onderbrekingen ingevoegd. Op sommige dagen werden de Domklokken zelfs vijf of zes uur geluid!

In dat jaar bleek dus dat twee uur overluiden het meest gangbare patroon was, terwijl een uur de meer goedkopere versie was en drie uur de dure. Vier en zes uur waren voor mensen die belangrijk werden gevonden. Maar niet iedereen hoefde te betalen, want in dat jaar

Na de Reformatie werden veel kerken en kloosters gesloten of afgebroken, waardoor een groot aantal klokken verdween. Zo verdween ook de kerk van het Minrebroederklooster uit het straatbeeld, waarvan hier een reconstructie van de zestiende-eeuwse gedaante. (Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht)

werd ook tweemaal gratis geluid, zoals voor de Domdeken, en elf maal voor half geld, waarbij het veelal ging om familie van een van de Domkanunniken. Al met al was het totaal aantal overluiduren in dat jaar maar liefst 171 uur. Dat bracht het Domkapittel het aanzienlijke bedrag van 900 gulden op. Daar stond tegenover dat dit intensieve gebruik voor de klokken een behoorlijke slijtageslag betekende. Wat dat betreft is het maar goed dat het overluiden aan het eind van de achttiende eeuw in onbruik raakte, anders is het maar de vraag of de prachtige van Wouklokken vandaag de dag hun stem nog zouden hebben kunnen laten klinken. 🏰

Wie meer wil weten over de Utrechtse klokken en die van de Dom in het bijzonder, kan verder lezen in het boek *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad* uit 2014, waarop dit artikel is gebaseerd.